

H. Ya. Holod, PhD., Prof.,
Institute of Design, Architecture and Journalism, Kyiv

**SPECIFICITY OF MODELING THE IMAGE
MARUSI BOGUSLAVKA IN PANTELEIMON KULISH'S POEM
OF THE SAME NAME**

In the article Specificity of modeling the image of Marusi Boguslavka in Panteleimon Kulish's poem of the same name the means of creating the image of the main heroine of the poem are presented, the stages of her spiritual evolution are outlined, the emphasis is placed on changing her worldview position.

The peculiarities of modeling of Marusi Boguslavka's image are analyzed, in particular, attention is paid to portrait details, the heroine's speech, her attitude to other characters, actions, antithetical dialogues with her mother – an irreconcilable opponent about Islam.

Keywords: image, worldview, spiritual evolution, poem.

УДК 81'37Куліш

М. М. Цілина, канд. філол. наук, доц.,
Київський національний університет культури і мистецтв, Київ

ОНИМИ В РОМАНІ П. КУЛІША ЧОРНА РАДА

Розглянуто тематичні групи власних назв у романі П. Куліша Чорна рада. З'ясовано їхні структуру і походження, здійснено спробу всебічного аналізу таких найменувань. Найчисленнішими групами власних назв у романі є антропоніми й топоніми. Мени уживаними – астроніми, документоніми, ергоніми й теоніми.

Ключові слова: антропоніми, астроніми, ергоніми, теоніми, топоніми.

Інтерпретація ідейно-тематичного спрямування будь-якого художнього твору буде недостатньою без огляду його мови та специфіки ідеостилю. І перше, що має зацікавити дослідника в лінгвістиці тексту, – це ономастичне поле, навколо якого організована вся інша лексика. Оніми відіграють, на нашу думку, ключову роль. Особливу увагу треба звернути на вивчення романного ономастикону, оскільки наявність декількох сюжетних ліній передбачає і велику кількість, насамперед, імен, по батькові, прізвищ, кличок героїв; широку географічну локацію, а це назви країн, регіонів, хуторів, сіл, міст, гір, річок тощо. Ономастика

великого прозового твору – це ще й власні авторські новотвори, й ті найменування, до яких письменник звертається поодинокі. Тому простір для наукових пошуків є більш, ніж достатнім.

Об'єктом цього дослідження є власні назви в першому історичному романі-хроніці Чорна рада Пантелеймона Куліша. Предметом – їх тематичні групи та структурно-семантичні типи.

Мова творів Пантелеймона Куліша загалом вивчалася ґрунтовно, зокрема у дисертаційних дослідженнях Т. Должикової [Должикова, 2003] та О. Кумеди [Кумеда, 2011]. Розглядалися й окремі класи власних назв, зокрема літературно-художні антропоніми у статтях О. Лавер [Лавер, 2010], структурно-функціональні особливості антропонімів роману Чорна рада – С. Соколової [Соколова, 2010]. Однак не було спроб здійснити всебічний аналіз пропріативів роману П. Куліша Чорна рада, хоча ономастичне поле твору нараховує близько 160 назв.

Усі виявлені оніми в романі означуємо терміном *літературна ономастика* – [...] суб'єктивне відтворення об'єктивного, гру, що здійснює автор, загальномовними ономастичними нормами [Карпенко, 1981, с. 80]. Проте слід зазначити, що серед власних найменувань, що зустрічаються у творі, є назви реальних країн, територій, осіб, річок, міст, наприклад, оніми *Вкраїна, Волинь, Хмельницький, Брюховецький, Тетеря, Дніпро, Ромен, Гадяч, Зіньків*. І найменування, що є створеними власне автором. Це в основному літературні антропоніми: *Василь Невольник, Кирило Тур, Петро Шрам*.

Якщо глибше проглянути літературну антропонімію Чорної ради, то можна прослідкувати низку певних мовних явищ, пов'язаних із цим типом пропріативів. У романі згадано відомих історичних осіб: *Дмитра Вишневецького, Северина Наливайка, Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Івана Брюховецького, Якіма Сомка, Павла Тетерю, Матвія Гвинтовку, Михайла Вуяхевича, Василя Золотаренка, князя Гагіна* та ін. – і це є цілком умотивовано жанром самого твору. Хронологія імен зачіпає і князів *Олега, Святослава, Ярослава, Мономаха*. Згадано навіть хана *Батия*.

Часто імена та прізвиська подано у порівняльному контексті. Так згадано культурних діячів *І. Гізеля* та *П. Могилу*: *Гізель, батьку, тепер у нас такий головатий чоловік, як колись був*

Могила (Куліш). Або – рідні брати, як Хома з Єремою, як жиди про Мусія (Куліш).

Вигадані Пантелеймоном Кулішем герої – звичайні люди чи козаки: бурмистр *Колодій*, священник *Чепурний*, козаки *Богдан Черногор*, *Олекса Сенчило*, *Петро Сердюк*, *Кирило Тур*, пан *Домонтович*, сотники *Білозерець*, *Костомара*, *Юско*.

Якщо поглянути на структуру антропонімів, то можна зазначити, що власні назви на позначення реальних історичних осіб та вигаданих персонажів у плані формальної структури схожі. Відповідно до традиційної класифікації іменувань за кількістю компонентів С. Соколова виокремлює одночленні, двочленні, тричленні назви антропонімів роману і зазначає, що Куліш іменує героїв переважно одночленими іменами [Соколова, 2010, с. 23] Такі антропоніми мають вигляд імен, прізвищ, прізвиськ та андронімів і представляють собою, як зазначає дослідниця: давньослов'янську назву (*Богдан*); особові назви християнського походження (*Василь*, *Васюта*, *Іванець*, *Мелася*, *Михайло*, *Настуся*, *Петро*, *Юресь*); апелятивні назви (*Брюховецький*, *Гладкий*, *Гвинтовка*, *Пугач*, *Тетеря*, *Сомко*, *Тур*, *Туриха*, *Шрам*, *Перебийніс*); патронімічні назви (*Череванівна*, *Шраменко*, *Шраменя*); відтопонімічні назви (*Миргородський*, *Черногор*).

Двочленні антропоніми П. Куліш використовує переважно стосовно епізодичних персонажів та історичних постатей. На першому місці двочленних конструкцій роману – ім'я. Другою частиною більшості козацьких онімів є [Соколова, 2010, с. 24]:

- відапелятиви: назви осіб за професією, заняттям чи службовим становищем (*Божий Чоловік*, *Василь Невольник*, *Тарас Сурмач*);

- за особливістю зовнішності, характеру, звичок (*Гордій Костомара*, *Іван Чепурний*, *Іван Шрам*, *Михайло Черевань*, *Петро Сердюк*, *Тарас Трясило*);

- утворені від назв тварин, птахів, риб (*Кирило Тур*, *Самійло Кішка*, *Павло Тетеря*, *Яким Сомко*);

- від назв харчових продуктів (*Єрема Вишневецький*);

- від назв предметів (*Матвій Гвинтовка*, *Яків Остриця*).

Деякі із цих імен функціонують із відтопонімним означенням, що вказує на місце проживання чи управління

певним, територіально закріпленим полком чи сотнею: *Васюта Ніжинський, Остап Миргородський, Дем'ян Полтавський, Зіньковський Грицько*.

Окрім прямих іменувань, автор використовує двочленні описові конструкції. Для цього ідентифікація осіб відбувається за допомогою лексем спорідненості [Соколова, 2010, с. 24] (*батько Пугач, брат Богдан, брат Матвій, брат Михайло, дочка Череваня, Шрамів син*).

Нерідко вживаними є і поліфункціональні антропоніми. Богдана Хмельницького названо *батьком Богданом, старим Хмилем; Брюховецького – Іван Мартинович, Іванець*. Щодо варіанта *Хміль – Хмельницький*, то О. Лавер зазначає, що Хміль у ряді літературних текстів П. Куліша став не лише символом національно-визвольної війни 1648–1656 рр., а й набув низки інших конотацій, на ґрунті яких істотно розширено його виражальні можливості; автор свідомо пов'язує варіант *Хмельницький – Хміль* із відповідним омонімічним ботанічним номеном [Лавер, 2010 а, с. 43].

Антропоніми на позначення молодшого покоління утворено за допомогою суфіксів *-ус-, -ен-, -енк-, -івн-*: *Юресь Хмельниченко, Петрусь Шраменко, Шраменя, Домонтовиченко, Череванівна; дружини Череваня – -их- –Череваниха*.

Конотативна семантика імен та прізвищ зафіксована не лише у відповідних суфіксах, а й у стилістично маркованій лексиці – *бідолаха Джеджелій, благочестива пані Ганна Гулевичівна, проклятуций Іванець, окаянний Тетеря*. А ще імена функціонують у романі як повні і скорочені: *Олександра – Леся*.

Дуже часто ці назви стоять у формі кличного відмінка: *Василю, Лесю, Меласю, Тарасе*. Причому функціонують власне українські форми вокативів: *пане Гордію, пані Шрам*, а то й більш дружні звертання: *brate Іване, brate Михайле; демінутивні – Настусю-серденько*. Як бачимо, до імені можуть приєднуватися і прикладки: *Сомко-гетьман*.

Пантелеймон Куліш перекладав Біблію й добре був обізнаний з іменами святих, героїв Старого і Нового Завітів. Не випадково у текст роману Чорна рада він вводить ще й ці власні назви. Для

підтвердження думок героїв автор вдало використовує цитати з біблійними онімами: *Адам був чоловік не нашого брата, та й той спіткнувся на Сву*. На сторінках книги згадано *Каїна й Авеля, Ісуса Христа і Юду; Зосима і Методія*. Водночас П. Куліш, хоч і поодинок, звертається і до теонімії, наприклад згадуючи грецького бога *Бахуса*. Неодноразово згадано й священні книги християн – *Біблія та Апостол*.

Іншою чисельною групою власних назв у першому в українській літературі історичному романі є топоніми – назви географічних об'єктів. Це і найменування країн – *Польща, Вкраїна, Річ Посполита*; міст – *Смоленськ, Москва, Самара, Київ, Батурын, Борзна, Ічня, Збараж, Переяслав, Гадяч, Глухів, Козелець* і навіть *Єрусалим*. Причому деякі з топонімів зберегли своє діалектне написання, як-от *Запорожжє, Подолля, Ніжень*. До того ж, поряд уживається і *Запорожжя* із флексією *-я*. У доборі лексики П. О. Куліш спирався на широке коло східноукраїнських говірок, подекуди залучаючи й південно-західні регіоналізми, відтак свідомо вийшов далеко за межі питомого східнополіського оточення, – стверджує О. Кумеда. У мові героїв зустрічаємо форми *Ніженя* (Кирило Тур), *Сівера* (Череваниха) тощо.

Окремо слід розглянути мікротопонімію – оніми на позначення невеликих географічних об'єктів (хуторів, урочищ, шляхів і под.). Частина подій роману відбувається на хуторі *Хмарище*, інша – у *Романовського Куті*. Згадано також урочище *Галатовка, Броварський бір, Білгородський шлях, Великий Луг*; райони *Ніжина – Біляківка, Козирівка*. Є також *Верхній і Нижній* город Києва, *Золоті Ворота, Михайлівська стежка, Євсійкова долина*.

Сюди ж зараховуємо найменування гір – *Чорна гора, Печорська гора, гора Кисилівка*, хоча горами їх названо умовно, напевно, йдеться більше про пагорби.

Назви річок також є в Чорній раді: *Дніпро, Горинь, Ромен, Остер, Случ*. В основному ці пропріативи називають поліські гідрооб'єкти, добре знайомі Кулішу.

Якщо розглядати топонімію роману Чорна рада за її структурою і типом топооб'єкта, то можна так само окреслити одночленні найменування – це переважно назви українських міст

і річок (*Київ, Батурын, Борзна, Ічня, Збараж, Переяслав, Гадяч, Глухів, Дніпро, Горинь, Ромен, Остер, Случ*). Є і найменування околиць Ніжина – *Біляківка і Козирівка*, що заселялись ремісниками, селянами, багатими козаками, зокрема сотниками й осавулами, прізвищами яких і названо ці мікрорайони. Подекуди зустрічаються і неукраїнські – *Польща, Москва, Самара, Смоленськ*.

Двочленна структура географічних назв цього історичного роману зустрічається в основному в мікротопонімії. Причому вона історична. Наприклад, *Верхній і Нижній город* міста Києва. *Верхнє місто, Старе місто, Гора* – історична частина Києва на Старокиївській горі. Назва виникла як протиставлення Нижньому місту (Подолу). Трапляються активні в сучасному вжитку *Золоті Ворота* і пропріативи, що властиві тій добі, як-от *Михайлівська стежка* чи *Євсійкова долина*. Найменування *Печорська гора* в романі вживане без чергування (*Печерська гора*).

Слід зазначити, що в таких оронімах родова назва може стояти як у препозиції, так і в постпозиції: *гора Кисилівка і Чорна гора*. Масштаби двокомпонентної топонімії роману Чорна рада можуть включати як великі території, країни, наприклад, *Річ Посполита, Великий Луг*, так і невеличкі топооб'єкти *Романовського Кут, Броварський бір, Білгородський шлях*.

Ще одну тематичну групу власних найменувань складають оніми на позначення назв історичних часових періодів та документів. Це *Хмельниччина, Гетьманщина, Берестецький рік, Гадяцькі пункти*. Для будь-якого іншого жанру художнього твору такі власні найменування були б поодинокими, проте жанр роману-хроніки передбачає наявність хрононімів різного структурного і значеннєвого типів. Такі пропріативи – одночленні іменники, утворені за допомогою суфікса -ин- або ж двочленні з першим компонентом відтопонімним іменником, утвореним за допомогою суфікса -ськ- та іменником на позначення часового періоду чи типу документа.

Досліджувані власні назви досить тісно пов'язані з історичними топонімами, зокрема зі згадуваною назвою *Річ Посполита* чи *Русь*, бо це так само історичні найменування держав.

З-поміж розглянутих раніше власних назв у романі Чорна рада знайдено й такі оніми, що належать до так званих менш уживаних або нетрадиційних власних найменувань. У тексті зустрічається астронім – назва сузір'я: *Віз – чумацька щаслива зоря* (Куліш). Згадуються також *Київська братська школа, Лубенський, Ніжинський, Прилуцький і Переяславський полки*. Ці оніми можемо кваліфікувати як ергоніми – найменування об'єднань людей.

Отже, прослідкувавши структуру, семантику і походження власних назв роману П. Куліша Чорна рада, можемо зробити висновок про те, що ці найменування у своїй етимологічній і мотиваційній основі мають пов'язаність із історичною Чернігівщиною та Києвом. Їхня структура переважно однокомпонентна або двокомпонентна. Найчисленнішими групами власних назв у романі є антропоніми й топоніми. Менш уживаними – астроніми, документоніми, ергоніми й теоніми. Проведена наукова розвідка стане у нагоді під час подальшого вивчення ономастики творів Пантелеймона Куліша та наукових пошуків у сфері індивідуального назвотворення в художній літературі загалом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Должикова Т. Мовна особистість Пантелеймона Куліша : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Т. Должикова. – К, 2003. – 186 с.

Карпенко Ю. Пушкинский ономастикон Повестей Белкина / Ю. Карпенко // Рус. языкознание. – К., 1981. – Вып. 2. – С. 80–86.

Куліш П. Чорна рада. Хроніка 1663 року [Електронний ресурс] / П. Куліш // УкрЛіб : Бібліотека української літератури – Режим доступу: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=1084>. – Назва з екрану. – Дата перегляду: 20.12.18.

Кумеда О. Ідіолект П. О. Куліша на тлі східнополіського діалекту : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / О. Кумеда. – К., 2011. – 20 с.

Кумеда О. П. Мовні погляди П. Куліша і мова його творів [Електронний ресурс] / О. П. Кумеда // Наук. часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 10 : Пробл. граматики і лексикології укр. мови. – 2010. – Вип. 6. – С. 25–30. – Режим доступу: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/15855/1/Kumeda.pdf>. – Назва з екрану. – Дата перегляду: 20.12.18.

Лавер О. Емоційно марковані літературно-художні антропоніми у творах П. Куліша / О. Лавер // Наук. вісн. Ужгород. ун-ту. Серія : Філологія. Соціальні комунікації. – 2010. – Вип. 22. – С. 106–109.

- Лавер О. Функціональний аспект антропонімної лексики у творах П. Куліша / О. Лавер // Укр. мова. – 2010а. – № 4. – С. 42–56.
- Соколова С. Структурно-функціональні особливості антропонімів у романі П. Куліша Чорна рада / С. Соколова // Література та культура Полісся. – 2010. – Вип. 59. – С. 21–29.

REFERENCES

- Dolzhykova T. *Movna osobystist Panteleimona Kulisha : dys. ... kand. filol. nauk : 10.02.01 / T. Dolzhykova.* – Kyiv, 2003. – 186 s.
- Karpenko Yu. *Pushkynskiy onomastykon Povestei Belkyna / Yu. Karpenko // Russkoe yazykoznanie.* – К., 1981. – Вyp. 2. – С. 80–86.
- Kulish P. *Chorna rada. Khronika 1663 roku [Elektronnyi resurs] / P. Kulish // UkrLib : Biblioteka ukrainskoi literatury.* – Rezhym dostupu: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=1084>. – Nazva z ekranu. – Data perehljadu: 20.12.18.
- Kumeda O. *Idiolekt P.O. Kulisha na tli skhidnopoliskoho dialektu : dys. ... kand. filol. nauk : 10.02.01 / O. Kumeda.* – Kyiv, 2011. – 20 c.
- Kumeda O. *Movni pohliady P. Kulisha i mova yoho tvoriv [Elektronnyi resurs] / O. Kumeda // Nauk. chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. Serii 10 : Probl. hramatyky i leksykologhii ukrainskoi movy.* – 2010. – Vyp. 6. – С. 25–30. – Rezhym dostupu:<http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/15855/1/Kumeda.pdf>. – Nazva z ekranu. – Data perehljadu: 20.12.18.
- Laver O. *Emotsiino markovani literaturno-khudozhni antroponimy u tvorakh P. Kulish / O. Laver // Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Serii 10 : Filolohiia. Sotsialni komunikatsii.* – 2010. – Vyp. 22. – С. 106–109.
- Laver O. *Funktsionalnyi aspekt antroponimnoi leksyky u tvorakh P. Kulisha / O. Laver // Ukrainska mova.* – 2010 a. – № 4. – С. 42–56.
- Sokolova C. *Strukturno-funktsionalni osoblyvosti antroponimiv u romani P. Kulisha Chorna rada / C. Sokolova / Literatura ta kultura Polissia.* – 2010. – Vyp. 59. – С. 21–29.

Стаття надійшла до редакції 21.10.19.

M. M. Tsilyna, PhD, Associate Prof.,
Kyiv National University of Culture and Arts, Kyiv

ONIMS IN THE NOVEL OF P. KULISH CHORNA RADA

*The article deals with thematic groups of own names in the novel of P. Kulish Chorna rada. Their structure and origin is clarified, an attempt was made to analyze such names in a comprehensive way. The largest groups of proper names in the novel are antroponims and toponims. Less commonly used are astronims, documentonims, ergonims and teonims. All identified onims in the novel are termed **literary onomastics**. Among the proper names found in the work are the names of real countries, territories, persons, rivers, cities and names created by the author himself. These are mostly literary antroponims. Looking deeper into the literary antroponims*

of the Chorna rada, we can trace a number of certain linguistic phenomena associated with this type of propriety. Famous historical figures are mentioned in the novel: Dmitry Vyshnevetsky, Bohdan Hmelnytsky, Ivan Vygovsky, Ivan Bryuhovetsky, Yakim Somko, Pavlo Teterya and others. - and this is entirely motivated by the genre of the work. The chronology of names also affects princes Oleg, Svyatoslav, Yaroslav, Monomah. Often names are given in a comparative context. P. Kulish uses two-membered antroponims mainly for episodic characters and historical figures. In the first place of the two-component designs of the novel is the name. The binomial structure of the geographical names of this historical novel is found mainly in microtoponimiya. The names of small geographical features are historical. Panteleimon Kulish translated the Bible and was well versed in the names of saints, heroes of the Old and New Testaments. It is no accident that he introduces these proper names into the text of the novel Chorna rada. To confirm the opinions of the characters, the author successfully uses quotations with biblical onimes. Another thematic group of proper names consists of the names for the names of historical time periods and documents. This is Hmelnytskyi, Getmanate, Berestetsky year, Gadyatsky points. Following the structure, semantics and origin of the proper names of P. Kulish's novel Chorna rada, we can conclude that these names have a connection with the historical Chernigiv region and Kyiv in their etymological and motivational basis. Their structure is preferably one-component or two-component. The names of the geographical features have retained their dialect. Conducted scientific exploration will be useful in the further study of the onomastics of the works of Panteleimon Kulish and scientific research in the field of individual reproduction in fiction in general.

Keywords: antroponims, astronims, ergonims, teonims, toponims.